ԱՐՑԱԽԻ ՄԱՐԴԱԿԵՐՊ ԿՈԹՈՂՆԵՐԻ ԹՎԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ ԿԱՐՄԻՐԱՎԱՆԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ

Նժդեհ Երանյան
Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ nzhdehyan@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2702-1429

Նուշիկ Զարիկյան
Կենսաբանական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ nzarikian@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8334-8413

Հասմիկ Սիմոնյան
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ hassimonyan89@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 29.08.2023, գրախոսվել է 21.11.2023, ընդունվել է տպագրության 11.12.2023
ORCID: 0000-0001-7763-339X
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.3-271

Ներածություն

2016 թվականին Մարտակերտի շրջանի Նոր Կարմիրավան[1] գյուղի տարածքում տեղի բնակիչներից մեկը պատահաբար հայտնաբերեց շուրջ մեկ տասնյակ մարդակերպ կոթող կամ դրանց որոշ բեկորներ: Վերջիններիս այսպիսի կուտակումը մեկ վայրում, ինչպես նաև շրջակա լանդշաֆտի որոշ արտաքին նշաններ (նկ. 1) հավանական դարձրին կոթողների՝ իրենց կանգնեցման նախնական վայրում գտնվելու հանգամանքը: Այդ հարցը պարզելու նպատակով կատարված հետախուզական աշխատանքներից հետո որոշվեց պեղումներ իրականացնել կոթողների շրջակայքում և դրանցից ոչ հեռու փորված ջրանցքի մոտակայքում:

Պեղումների միջոցով անհրաժեշտ էր՝

[1] Նոր Կարմիրավան գյուղը 2020 թ. նոյեմբերի 9-ից հետո գտնվում է ադրբեջանական բանակի վերահսկողության գոտում: Հոդվածում բոլոր տեղանուններն օգտագործվել են հնագիտական հետազոտություններն իրականացնելու ժամանակ եղած տարբերակով:

1. ուսումնասիրել Նոր Կարմիրավանի կոթողները և հստակեցնել դրանց հնագիտական միջավայրը,

2. պարզել՝ արդյո՞ք Նոր Կարմիրավանում հայտնաբերված կոթողները գտնվում են նախնական (in situ) վիճակում, թե՞ տեղաշարժված են,

3. ճշտել, թե ե՞րբ և ի՞նչ նպատակով են կանգնեցվել Արցախի մարդակերպ կոթողները:

Հետազոտության մեթոդաբանությունը

Պեղումների արդյունքները և հայտնաբերված հնագիտական գտածոները ներկայացնելու, ինչպես նաև կոթողների՝ ընդհանուր տարածաժամանակային միջավայրում քննության համար կիրառվել են հնագիտական պեղումների, ինչպես նաև տիպաբանական-համեմատական և պատմահամեմատական մեթոդաբանությունները:

Արցախի մարդակերպ կոթողները

Քննարկվող կոթողները տափակ, երկարավուն սալեր են, որոնց ծավալային և քանդակային մշակումներով մարդատեսքություն է տրված: Փորագրված երկու հորիզոնական ակոսները սալերը բաժանում են երեք մասի՝ պատկերելով մարմնի երեք մասերը՝ գլուխը, իրանը և ներքնամասը (նկ. 2): Նմանատիպ կոթողները տարածված են եղել Արցախի՝ լեռնաշխարհը և տափաստանը միմյանց ձուլող երկայնական տարածքում՝ ձգվելով մոտավորապես 30-40 կմ (նկ. 3): Դրանք սփռված են հատկապես Արցախի (Լեռնային Ղարաբաղի) Հանրապետության հյուսիս-արևելյան շրջաններում՝ Մարտակերտի շրջանում և շրջակայքում, Տիգրանակերտի, ինչպես նաև վերջինից ոչ հեռու գտնվող Գյավուրկալա բնակատեղիի շրջակայքում[2] (նկ. 4): Այս միջավայրից մի քանի կոթող դեռևս խորհրդային տարիներին տեղափոխվել է Արցախի պետական թանգարան և Մարտակերտի պատմաերկրագիտական թանգարանի բակ, իսկ մի մասը գտնվում է բաց դաշտում:

Նոր Կարմիրավանի տեղամասի կոթողները

Նոր Կարմիրավան գյուղը, որը Մարտակերտի շրջանի Խաչենագետի ներքնահովտում է, 2020 թ. նոյեմբերի 9-ին ստորագրված հայտարարությունից հետո գտնվում է Ադրբեջանի ուժերի վերահսկողության տակ: Գյուղի տարածքում առաջին մարդակերպ կոթողները հայտնաբերվել են 2016 թ.: Տեղում նախնական հետախուզական աշխատանքների շնորհիվ վավերացվել են մոտ մեկ տասնյակ մարդակերպ կոթող կամ կոթողի տարբեր բեկորներ: Կոթողների մեծ մասը կուտակված էր մեկ վայրում, 2 կոթող գտնվում էր այս հիմնական կուտակման վայրից 100-150 մ հյուսիս-արևելք, երկու կոթող

[2] Yeranyan 2021, 248-254.

հայտնաբերվել է գյուղի նախկին տներից մեկի բակում, մեկ կոթող՝ ինժեներական աշխատանքների ժամանակ, առանձին բեկորներ կային նաև շրջակայքում: Սրանք դասվում են Արցախի տարածքում հայտնի նմանատիպ մարդակերպ կոթողների շարքին:

Ուսումնասիրության տեսանկյունից կարևոր է, և տեղեկատվական նշանակալի արժեք ունեն կոթողների վրա որոշ դետալների հստակ պատկերումը և դրանց պահպանվածության վիճակը: Խոսքը մասնավորապես կոթողներից մեկի դեմքին քանդակված դետալի մասին է, որը շատ նման էր քթին ամրացված օղի, սակայն հստակ չէր դրա «գործառույթը» (նկ. 5): Նոր Կարմիրավանի կոթողի վրա դրա հստակ պատկերումը գրեթե կասկած չի թողնում այն վարկածի իրավացիության առումով, որ դա քթին ամրացված օղ է: Մյուսը կոթողի թիկունքին պատկերված դաշույնի բռնակի գլխիկի տիպն է: Եթե նախկինում կարելի էր քննարկել այն տեսակետը, թե կոթողների թիկունքի քանդակները չեն ներկայացնում կոնկրետ դաշույնների տիպեր, այլ սխեմատիկ պատկերներ են, ապա այժմ արդեն մահիկաձև վերջավորությամբ դաշույնի բռնակի փաստն արձանագրելուց հետո կարող ենք վստահաբար խոսել կոթողներին կոնկրետ դաշույնների տիպերի պատկերման մասին: Սա հնարավորություն է տալիս տիպաբանել և ժամանակագրել կոթողներին պատկերված դաշույնները, որը, սակայն, առանձին քննության թեմա է:

Արցախի տարածքում նախկինում հայտնաբերված ավելի քան երկու տասնյակ կոթողներից որևէ մեկի դեպքում մեկ վայրում կուտակման նման փաստ չի արձանագրվել: Նման կուտակման վերաբերյալ տեղեկություն առկա էր միայն Բախշուն թափա տեղավայրից հայտնաբերված կոթողների դեպքում, որոնք, չի բացառվում, որ հայտնաբերվելու պահին գտնվել են իրենց կանգնեցման նախնական վայրում, սակայն, ցավոք, համապատասխան մեթոդաբանությամբ չեն վավերացվել և տրակտորով տարածքի հարթեցման աշխատանքների ժամանակ տեղաշարժվել են: Խորհրդային տարիներին դրանք տեղափոխվել են այլ վայր, որտեղից էլ՝ Մարտակերտի պատմաերկրագիտական թանգարանի բակ, որտեղ էլ գտնվում են մինչև այժմ[3]:

Պեղումների վայրը

2016-18 թթ. պեղումներն ընթացել են երկու հիմնական տեղամասերում.

ա. կոթողների հիմնական կուտակման վայրում,

բ. այստեղից մոտ 200 մ հյուսիս-արևմուտք, 2000-ական թվականների առաջին տասնամյակի երկրորդ կեսին կառուցված ջրանցքի մոտ:

[3] Պետրոսյան 1986:

Ջրանցքի տեղամասի պեղումները

Առաջին տարում պեղումներն ընթանում էին զուգահեռաբար երկու տեղամասում: Կոթողների շրջակայքում հետախուզական աշխատանքների ժամանակ ջրանցքի հատակին հայտնաբերվեց միականթ սափորիկ: Այն ամբողջական չէր. ուռուցիկ փորից դեպի վերև՝ շուրթի հատվածը կոտրված էր: Այդ մասից ներքև՝ ուռուցիկ հատվածում, առկա էին երկու փորագիր գոտիներ, որոնք լցված էին ռոմբաձև նախշերով: Իսկ դրանցից ներքև՝ չորս անկյուններում, արված էին դարձյալ փորագիր, կետանախշ եռանկյունաձև և կլոր նախշեր: Այստեղ պեղումներով 1,1մ խորությամբ բացվեց հիմնահողային թաղում: Հնամարդաբանական նյութը ներկայացված էր գանգով և կմախքի տարբեր բեկորներով. հայտնաբերվեցին 18 անոթ, մածուկից, սարդիոնից և բրոնզից պատրաստված ուլունքներ: Հնամարդաբանական նյութն ամբողջական չէր, խախտված էր կմախքի ամբողջականությունը. որոշ ոսկորներ գտնվում էին գանգի տակ, որոշները շաղ էին տրված անոթների կողքերին: Հավանական է, որ կմախքի դիրքը խախտվել է ջրանցքի շինարարական աշխատանքների հետևանքով:

Պեղումներով հայտնաբերված նյութի մեջ մեծ խումբ են կազմում խեցանոթները: Հայտնաբերվել են նաև երկաթից, մածուկից և սարդիոնից պատրաստված ուլունքներ: Խեցանոթների մեջ առկա են միականթ, լայնացող շուրթով սափորիկներ՝ թվով 6 հատ: Գտնվել են նաև չորս հատ միականթ և մեկ անկանթ սափոր, երեք կճուճ և մեկ ճաշում:

Պեղված նյութը տիպական է Արցախի և տարածաշրջանի այլ հուշարձաններից հայտնաբերված սևափայլ իրանով նյութերին, որոնց մի մասը կարելի է թվագրել մ.թ.ա. IX-VIII, իսկ որոշները՝ VII-VI դարերով: Նշենք նաև, որ թեպետ պեղումներով վավերացվեց միայն մեկ թաղում, սակայն նախորդ տարիներին Արցախի հնագիտական արշավախմբի կողմից ջրանցքի կառուցման ժամանակ այլ հատվածներից ևս հայտնաբերվել են խեցանոթներ[4]:

Դամբարանի պեղումները

Հիմնական պեղավայրը կոթողների կուտակման շրջակայքն էր: Այստեղ բացվեց կլոր հատակագծով, 11 մ տրամագծով կրոմլեխի զրահը: Վերին հողաշերտի մոտ 50-70 սմ շերտը հեռացնելուց հետո պարզվեց, որ դամբանափոսը գտնվում է կրոմլեխի գրեթե կենտրոնում: Դամբանախուցը հիմնահողային էր, ուղղանկյունաձև, 30 աստիճան արևելք-արևմուտք շեղվածությամբ: Նրա երկարությունը 6,4 մ էր, իսկ լայնությունը՝ 1,6 մ: Տեղանքին համահունչ՝ դամբանախուցը երկայնական առանցքով ուներ որոշակի թեքություն:

[4] Պետրոսյան և այլք 2008, 187-200:

Դամբանախցի հյուսիսարևելյան հատվածում՝ 70 սմ խորության մեջ, գտնվում էր հանգուցյալի գանգը, որը դարձյալ մասնատված վիճակում էր: Ամբողջ շերտը լցված էր տարբեր կենդանիների ոսկորներով, իսկ ստորին՝ 30 սմ շերտում լիքն էին ծովախեցիները: Դամբանախցի արևմտյան հատվածում բացվեց նաև ձիու թաղում՝ ձիասանձի և ձիու հարդարանքի որոշ մասերով:

Պետք է նշել, որ նմանատիպ կառուցվածքի թաղումներն այս տարածաշրջանում հազվադեպ չեն: Մեկական թաղումով հիմնահողային կուրգանները Իվանյանի (Խոջալուի) դամբարանադաշտին էլ են բնորոշ և առանձին խումբ են կազմում[5]: Նմանատիպ դամբարանի պատրաստումը ենթադրում էր հասարակության ուժերի համատեղում: Ուստի միայնակ թաղումի հանգամանքը կարող է բացատրվել այս հասարակության ուժեղ շերտավորումով, նրանում յուրաքանչյուր անհատի դերի խիստ մեծացումով (առաջնորդ, քուրմ, ռազմիկ և այլն):

Գտածոների քննություն

Նոր Կարմիրավանի դամբարանից հայտնաբերված թաղմանն ուղեկցող գույքը կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ՝ ուլունքներ, զենքեր, ձիասանձի և ձիու հարդարանքի մասեր և խեցանոթներ: Ընդ որում, վերջինը մի քանի տեսակի բաժանվող անոթներով ամենամեծ խումբն է կազմում:

Խեցեղեն նյութը հիմնականում ամբողջական էր: Հայտնաբերված անոթները (թվով՝ 41) ունեն ձևային բազմազանություն, բայց բոլորը գրեթե նույն ժամանակին են պատկանում: Խեցեղեն նյութը կարելի է դասակարգել հետևյալ կերպ՝ միականթ և երկականթ սափորներ, միականթ սափորիկներ, կճուճներ, եղջերագավաթներ և մեկական ձձում, թասիկ ու կարաս:

Միականթ սափորիկներն ունեն փոքր նստուկ, նեղ իրան, ուսի հատվածում սկսող վիզ, որը դեպի վերև շեփորաձև լայնանում է: Կանթը շուրթին միացած է դեպի դուրս շրջված գալարով (նկ. 6): Այս սափորիկները հիշեցնում են փոքր նստուկի վրա տեղադրված գավաթներ: Այս տիպը չափազանց բնորոշ է իրանական խեցեղենին[6]: Խեցեղենի այս ձևը իրանական միջավայրում ժառանգվել է ավելի վաղ շրջանից, սակայն վերջնականապես այս տեսքը ստացել է մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջում: Դրանք ներկայացված են այդ ժամանակաշրջանի իրանական գրեթե բոլոր համալիրներում՝ Հասանլու V, Գիյան I, Գյոյ-թեփե, Խորվին-Զանդար և այլն[7]:

Սակայն եթե իրանական օրինակներում բռնակի վերին հատվածը իրանին միանում է միջնամասում, ապա հարավկովկասյան օրինակների

[5] Кушнарева 1970, 110.
[6] Погребова 1977, 87, Young 1965, 8-9.
[7] Погребова 1977, 87-88.

դեպքում այն ավելի հաճախ միանում է շուրթի մոտ: Սա ինքին խոսում է անոթների այս տիպի՝ տեղում արտադրվելու մասին[8]: Ա. Իեսսենը Հարավային Կովկասում հայտնաբերված այս միականթ սափորիկները թվագրում է մ.թ.ա. VIII-VII դարերով[9]: Կարծում ենք՝ նույն դարերով են թվագրվում նաև Նոր Կարմիրավանից հայտնաբերված օրինակները:

Անոթների հաջորդ խումբը կազմում են **միականթ սափորները**: Սրանք մեզ են ներկայանում ձևական տարբեր տիպերով: Անոթների այս տիպը Իրանի հուշարձաններում թվագրվում է մ.թ.ա. IX դարով[10]: Հանդիպում է նաև Հայաստանի հուշարձաններում՝ Սարապատ, Վանաձոր, Աստղի-բլուր, Ոսկեհասկ, Իվանյան[11], Մարտակերտ[12], Սխտորաշեն[13] և այլն:

Մեկական օրինակով ներկայացված են **նաև երկականթ և անկանթ սափորները**: *Երկականթ սափորի* իրանի ուռուցիկ մասում ամրացված են ուղղահայաց, կտրվածքում կլոր կանթերը: Վզի կենտրոնական և իրանի լայն մասում առկա են փորագիր գոտիներ, վզից իրանի գոտու արանքում փայլեցումով արված են նախշեր: Անոթն ունի նեղ, հարթ իրան:

Հայտնաբերված *անկանթ սափորը* իրանի միջնամասում լայնացող, փոքր նստուկով և ներճկված հատակով, սև անփայլ մակերեսով անոթ է: Վզի վրա կա մի անցք: Իրանի միջնամասում առկա են ուղղահայաց, փայլեցված զարդանախշեր:

Դամբարանից հայտնաբերված խեցանոթների հաջորդ խումբը ներկայացնում են **կճուճները**, որոնք կարելի է դասակարգել երեք խմբի՝ միականթ, երկականթ և անկանթ:

Բացառությամբ մեկ անկանթ կճուճի, որը հիշեցնում է կճուճների ավելի վաղ տիպը (Հյուսիսային Կովկասում թվագրվում են մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակով[14]: Նմանատիպ կճուճներ հայտնաբերվել են նաև Շիրակավանում, Քեթիում, Անգեղակոթում (մ.թ.ա. VIII-VII դդ.)[15], մյուս խմբի կճուճները, ելնելով դրանց զուգահեռներից՝ կարելի է թվագրել մ.թ.ա. VIII-VI դարերով:

Հետաքրքիր են հայտնաբերված երկու «**եղջերագավաթները»:** Դրանք ավանդական եղջերագավաթի որոշակի տարրեր են կրում, սակայն եթե մեզ հայտնի եղջերագավաթները անպայմանորեն շեփորաձև վզի հետ միանում են կենդանակերպ իրանով, ապա այստեղ միացումը կատարվում

[8] Погребова 1977, 88.
[9] Иессен 1965, 24-30.
[10] Medvedskaya 2014, 210.
[11] Պետրոսյան 1993, 94:
[12] Ասրյան 1973, 295-300:
[13] Кушнарева 1957, 172.
[14] Кушнарева и др. 1994, 215, таб. 58.
[15] Խնկիկյան 1993, 87-89

է արմնկաձև շարունակությամբ և մինչև հատակ լայնանում է, որը նաև նստուկի դեր է կատարում:

Դրանցից առաջինը չափերով համեմատաբար փոքր է, իրանը սև փայլեցված է: Շուրթը շեփորաձև լայնանում է, իսկ նստուկի վրա առկա է մեկ պտկաձև ելուստ, որը հարդարված է ճառագայթաձև, անփայլ նախշերով:

Հաջորդ եղջերագավաթը չափերով ավելի մեծ է, ունի դարչնագույն իրան, շուրթը նախորդի նմանությամբ դարձյալ շեփորաձև լայնանում է, իսկ նստուկի հատվածում առկա են 5 ելուստներ, որոնց վրա հավանաբար նաև կանգնել է: Հատակին իրանը միանում է 3 ներճկված գոտիներով: Նմանատիպ «եղջերագավաթների» արծաթե օրինակները հայտնի են Իրանի որոշ հուշարձաններից և պատկանում են աքեմենյան շրջանին[16]:

Հայտնաբերված ձձումի զուգահեռներն ունեն տարածական և ժամանակային մեծ սփռում: Սրանք հայտնի են մ.թ.ա. 2-1-ին հազարամյակի առաջին քառորդին պատկանող գրեթե բոլոր հուշարձաններից և չունեն առավել կոնկրետ թվագրող հատկանիշներ[17]:

Հայտնաբերված միակ աղյուսագույն **թասը** ներսի կողմից ունի գալարաձև, փորագիր, սեպաձև զարդագոտի: Նստուկին ունի երեք ոտք, իսկ շուրթի մասից կարճ, ուղղահայաց դիրքով, կտրվածքում կլոր, օղակաձև կանթ: Նմանատիպ թասեր Արցախի տարածքի այլ հուշարձաններից ևս հայտնաբերվել են՝ Չայլու, Շուշիի երկաթեդարյան դամբարաններ և այլն[18]: Բոլորը թվագրվում են մ.թ.ա. VII-VI դարերով:

Դամբարանի հյուսիս – արևելյան պատի տակ հայտնաբերվեց նաև մեկ կարաս (բարձրությունը՝ 90 սմ, իրանի տրամագիծը՝ 62 սմ, շուրթի տրամագիծը՝ 21 սմ): Իրանը գնդաձև է, հատակը՝ հարթ, շուրթը՝ դեպի դուրս բացվող: Նմանատիպ կարասներ հայտնաբերվել են Հայաստանի բազմաթիվ հուշարձաններից[19] և թվագրվում են սկսած ուշ բրոնզի դարով:

Թվարկված խեցանոթներից բացի, դամբանախցի տարբեր հատվածներում, այդ թվում և հանգուցյալի գանգի տակ, հանդիպում էին թեկուզ սակավաթիվ, սակայն կոտրտված անոթի բեկորներ: Որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով, իրերը կոտրելը և դամբարանում թաղելը նշանակում է դրանք մատնել ծիսական մահվան: Այն, ըստ երևույթին, առնչվում էր ննջեցյալների վերածննդի պատկերացումներին[20]:

[16] Bashash 1997, 19.
[17] Summers, Burney 2012, 272, fig. 35.
[18] Ասրյան 1973, 298:
[19] Թորոսյան և այլք 2002, 55, աղ. XXV:
[20] Թումանյան 2010, 154-155.

Դամբարանի պեղումներից հայտնաբերված մետաղական հավաքածուն բավական սակավ է՝ բրոնզե կախիկներ, բրոնզե սկյութական տիպի նետասլաքներ, մի քանի բրոնզե ուլունք և երկաթե ձիասանձի մաս:

Հայտնաբերված նետասլաքները տիպական են Հարավային Կովկասի նետասլաքներին, որոնք մասնագիտական գրականության մեջ անվանվում են «սկյութական տիպի»[21] և հանդիպում են մ.թ.ա. VIII դարից սկսած: Սակայն պետք է նշել, որ այս տիպի նետասլաքները շարունակել են գործածվել ավելի ուշ շրջանում ևս[22]: Իեսսենը եռաթև նետասլաքների այս տիպը Հարավային Կովկասի դամբարաններում թվագրում է մ.թ.ա. VII-VI դարերով[23]:

Ձիու թաղմանն ուղեկցող նյութերի շարքում դամբարանից հայտնաբերվել է նաև ոսկորից պատրաստված ձիասանձի մի քանի մաս, որը վերջավորության վերին հատվածում ունի ձիու գլխաքանդակ, ստորին հատվածքում՝ ձիու սմբակաձև վերջավորություն, իսկ մեջտեղի հատվածում՝ երեք սնամեջ անցքեր (նկ. 7): Նմանատիպ քանդակները լայնորեն տարածված են մերձսևծովյան շրջանների և Արևելյան Եվրոպայի հուշարձաններում, թվագրվում են մ.թ.ա. VII-VI դդ. և կապվում են սկյութական կենդանական ոճի քանդակների հետ[24]:

Դամբարանի հատակին հայտնաբերվեց գրանիտից պատրաստված, տանձաձև, սնամեջ անցքով գուրզ: Վերջինս, ամենայն հավանականությամբ, պատրաստվել է ավելի վաղ շրջանի երկաթի նախօրինակներից և հանդիպում է XV-XIII դարերով թվագրվող հուշարձաններում[25]:

Նմանատիպ քարե տանձաձև գուրզ հայտնաբերվել է Հին Շիրակավանի միջին բրոնզի դարի շերտից, իսկ սրանց բրոնզե օրինակները հանդիպում են Լճաշենում, Գավառում, Արթիկում և թվագրվում են մ.թ.ա. XIV-VIII դարերով, ինչը վկայում է այսօրինակ զենքերի երկարատև գործածության հանգամանքը[26]:

Հետաքրքիր էր դամբարանի արևելյան անկյունում մածուկից, սարդիոնից և ոսկրից պատրաստված ուլունքների առատության փաստը: Հայտնաբերված շուրջ 5000 տարբեր գույների ուլունքները հավանաբար թաղման ծեսի մաս կազմող ինչ-որ կտորի վրա են եղել:

Դամբարանում մեծ թիվ էին կազմում խխունջի խեցիները (ավելի քան 300 հատ): Դրանցով պատված էր դամբարանի ամբողջ հատակը: Թաղ-

---

[21] Ներկայումս «սկյութական» կոչված նետասլաքների տիպաբանական զարգացումն ու թվագրությունը բավական մանրակրկիտ են մշակված (մանրամասները տե՛ս Археология СССР, т. X, 37, 40, 49, 92, 292-294, 369, табл. 27, 28, 34, 64):

[22] Dyachenko et al. 2000, 52, Genz 2011, 353.

[23] Иессен 1965, 29-30.

[24] Канторович 2016, 101-108.

[25] Piller 2013, 309, Barbara 2008, 64-66, 308.

[26] Թորոսյան, Խնկիկյան, Պետրոսյան 2002, 17, 43:

ման յուրաքանչյուր ծիսակատարության ժամանակ օգտագործվել են բազմազան առարկաներ՝ սկսած մաքրագործման նպատակով դամբարանում դրված գլաքարերից մինչև պահպանական դեր կատարող հմայիլները[27]: Խեցիներով դամբարանի հատակը ծածկելու երևույթը, ամենայն հավանականությամբ, ծիսական նշանակություն ունի և կապված է տարածքը մաքրագործելու ընկալումների հետ:

Հնակենդանական նյութերի ուսումնասիրությունը

Նոր Կարմիրավանի պեղումներից ձեռք բերված հնակենդանաբանական նյութը ուսումնասիրելու և կենդանիների տեսակները որոշելու համար ուսումնասիրվել են 1319 անատոմիական միավորներ, որոնցից մատչելի և ճանաչելի էին 661-ը, դեֆորմացված կամ մասնատված էին 658-ը:

Դրանք մեծամասնությամբ ընտանի կենդանիներ են՝ 6 մանր եղջերավոր (ոչխար/այծ) *Ovis aries/Capra hircus*, 2 կով *Bos taurus,* 4 ձի *Equus caballus*, իսկ վայրի կենդանիներից՝ 1 եվրոպական այծյամ *Capreolus capreolus*, 1 կատվազգի Felidae, ինչպես նաև գրանցվել է մի վայրի ցուլ *Bos primigenius* (աղ. 1, գծ. 1)[28]:

Մնացորդների ձևափոխությունների ուսումնասիրությունը

Մսագործության հետքեր. ոսկրերի 5%-ի վրա նկատվել են մսագործության հետքեր (cut marks): Կարելի է եզրակացնել, որ կենդանիների զոհաբերությունը չի կատարվել մսի կամ սննդի օգտագործման համար (նկ. 8):

Գիշատիչների հետքեր. Գրանցվել են գիշատիչ թռչազգիների և վայրի կենդանիների ատամների հետքեր որոշ ոսկրերի վրա՝ ի լրումն մարսող հետքերի (HCL գիշատիչ կենդանու ստամոքսից):

Ախտաբանություն. ոսկրային ուսումնասիրության ընթացքում հայտնաբերվել են մի քանի հիվանդությունների ախտանշաններ կրող ոսկրեր: Սա ապացույց է տվյալ դարաշրջանում տարածքի զավթիչների կողմից անասնաբուծության որակի պահպանման մասին: Արձանագրված անոմալ դեպքը ոչխար/այծի մեկ առանձնյակի սրբանային ոսկրի թեքությունը և սակրալ կորությունն են:

Այրված «սև» ոսկորներ. ոսկրային ուսումնասիրության ընթացքում չեն հայտնաբերվել այրված ոսկրային մնացորդներ, ինչը նորից վկայում է սննդի մնացորդների սակավ առկայության մասին: Այս դեպքում եփվող միսը հասունացել է եռացող ջրի մեջ և ոչ թե խորովվել անմիջապես կրակի վրա:

---

[27] Թումանյան 2010, 147:

[28] Hillson 2009, Prehn et all. 2018.

Կլիմայական հետքեր. տեղամասից դուրս բերված որոշ կաթնասունների ոսկրերը դրսևորում են եղանակային կամ կլիմայական փոփոխության հետքեր:

Մշակված ոսկրեր. հայտնաբերվել են մշակված ոսկրեր՝ ժանիքներից սարքած կախազարդեր, եղջյուրներից՝ ձիու գլխի տեսքով ամրակներ և ուլունքներ:

Կենդանիների մահացության տարիքը

Հիմնվելով Ի. Սիլվըրի՝ կենդանիների տարիքի որոշման մեթոդների վրա՝ հնարավոր էր հասկանալ միայն որոշ անասունների չափահաս կամ մատղաշ լինելը (ատամների ու նախավերջույթների հիման վրա): Կարելի է ասել, որ որոշված տեսակների մեծ մասը հասուն առանձնյակներ են եղել, սակայն զոհաբերվել են նաև մատղաշները, նյութում առկա են եղել 2 մատղաշ ոչխար/այծ[29](աղ. 2):

Հնամարդաբանական նյութի ուսումնասիրությունը

Հնամարդաբանական նյութի մեջ առկա գանգատուփը մասնատված էր և թերի վիճակում: Բացակայող հատվածներն են՝ քունքոսկրերի որոշ հատվածները, դիմային կմախքի ոսկրերը՝ երկու կողմերում, ստորին ծնոտի ձախակողմյան թևը և մարմնի մի հատվածը: Գանգի վերականգնումը հաջողվել է իրականացնել 80%-ի չափով: Ծոծրակոսկրը մահվանից հետո ենթարկվել է ձևափոխության: Կմախքը գրեթե ամբողջական է, բայց երկար ոսկրերը բեկոտվել են մահվանից հետո: Բացակայում են հետևյալ հատվածները՝ ողնաշարի որոշ ողեր, կողոսկրերի մի մասը, ձախ արմունկոսկրի միջնամասը, աջ բազկոսկրի միջնամասը և վերին էպիֆիզը, աջ թիակոսկրը, կոնքոսկրի ձախ հատվածի ոսկորները, ձախ ազդրոսկրը և սրունքի մեծ ոլոքը, աջ սրունքի մեծ ոլոքի վերին էպիֆիզը, ոտնաթաթի և ձեռնաթաթի ոսկորները: Աջ ազդրոսկրից առկա է միայն վերին էպիֆիզը (նկ. 9):

Սեռատարիքային բնորոշումներ

Տարիքի բնորոշումն իրականացվել է կոնքոսկրի ոսկրերի ձևաբանական հատկանիշների հիման վրա՝ ըստ մարդաբանության մեջ ընդունված սանդղակների[30]: Բացի այդ, տարիքի բնորոշումը իրականացվել է գանգի կարի փակման աստիճանի գնահատմամբ (4 բալանոց սանդղակով)[31]: Անհատի տարիքը տեղորոշվել է 30-ից 40 տարեկանի սահմանում:

---

[29] Don et al. 1969.

[30] Todd 1920, Brooks, Suchey 1990, Meindl, Lovejoy 1989.

[31] Meindl, Lovejoy 1985.

Կմախքի սեռը բնորոշվել է կոնքոսկրերի և գանգի սեռային տարբերակվածության հիման վրա: Համաձայն իրականացված բնորոշումների՝ կմախքը պատկանում է արական սեռի:

Ատամնաախտաբանական իրավիճակը

Անհատի մոտ փաստագրվել է ատամների ծամող մակերեսների չափավոր մաշվածություն, ստորին ծնոտի ձախ առաջին մեծ աղորիքի վրա մեկ խոռոչ (հավանաբար, նոր զարգացող ատամնային կարիես), վերին և ստորին ծնոտների մեծ ու փոքր աղորիքների վրա փաստվել են ատամնաքարերի հետքեր: Ատամնաքարը ենթադրում է սննդակարգ, որը հարուստ է ածխաջրերով, բուսական ծագման կոշտ մանրաթելային մթերքների մեծ քանակությամբ[32]:

Գանգի ոչ չափագրական հատկանիշներ

Անհատի մոտ փաստվել է մետոպիկ կար, որն անցնում է ճակատոսկրի կենտրոնով՝ այն բաժանելով երկու մասերի: Կարը տարածվում է բրեգմայից մինչև նազիոն (նկ. 10): Մետոպիկ կարը (նաև հայտնի է որպես ճակատային, միջճակատային կամ միջին ճակատային կար) ուղղահայաց կար է, որը ճակատային ոսկորը բաժանում է երկու կեսի և առկա է նորածինների մոտ: Մետոպիկ կարը սովորաբար փակվում է մոտ 7 տարեկանում, սակայն հազվադեպ դեպքերում այն կարող է պահպանվել նաև մեծահասակների մոտ և փաստվել որպես չչափագրվող գանգասկոպիական հատկանիշ[33]: Որոշ ուսումնասիրողներ մետոպիզմը 0%-7% հաճախականությամբ կապում են էթնիկ պատկանելության հետ[34]: Հատկանիշը հետազոտող որոշ գիտնականներ փաստում են, որ մետոպիզմը ավելի տարածված է տղամարդկանց, քան կանանց մոտ[35]: Հեղինակների մեկ այլ խումբ նշում է, որ «պահպանված մետոպիկ կարը, հավանաբար, առաջացել է քայլելու ունակությունը կատարելագործելու հետ համատեղ: Մետոպիկ կարը կապված է մարդու հարմարվողականության հետ, որի հետևանքով հնարավոր է ավելի մեծ ուղեղով երեխաներ ծնել, և կապված է երեխայի ծնվելուց հետո արագ աճող ուղեղը գանգասկավառակում տեղավորելու հետ, նույնիսկ կարող է կապված լինել ճակատային բլթերի ընդլայնման հետ»[36]:

Կմախքի ոսկրերի ոչ չափագրական հատկանիշները

Անհատի մոտ փաստվել է աջ բազկոսկրի արմնկային ելունի մեծ փոսի պերֆորացիա/միջանցիկ անցք: Վերջին հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ միջանցիկ անցքը արձագանք է գերծալման, այլ ոչ թե արմունկի

[32] Lukacs 1989.
[33] Gardner 2016.
[34] Berry 1967.
[35] Murlimanju et al. 2011.
[36] Falk et al. 2012.

գերճկման: Միջանցիկ անցքը ձևավորվում է հիմնականում բազկոսկրի արմնկային ելունի մեծ փոսի միջնապատի բարակացման հետևանքով այն կետում, որտեղ ծղիկոսկրի արմնկային ելուստը պոտենցիալ կերպով կապ է հաստատում բազկոսկրի մեծ փոսի հետ լիակատար ճկման մեջ[37]:

Նյութափոխանակության խանգարման հետ կապված խեղումներից անհատի մոտ փաստվել է պորոտիկ հիպերոստոզ (ակնակապիճային պորոզ/cribra orbitalia), որը մահվան պահին եղել է ոչ ակտիվ: Զույգ ակնակապիճների վերին ուղեծրերում առկա են պորոտիկ խեղման հետքեր: Ակնակապիճները վնասված են, ուստի պորոզի արտահայտման աստիճանը հնարավոր չէր պատշաճ կերպով գրանցել: Ինչևէ, պորոտիկ հիպերոստոզի առկայությունն ինքնին վկայում է վատ կենսապայմանների, հնարավոր քրոնիկական առողջական խնդիրների և սննդի անբավարարության (հատկապես երկաթի պակասի) մասին[38]:

Կմախքի ոսկորների խեղումներ

Անհատի մոտ փաստվել է միջողային սկավառակի ճողվածք (Schmorl's nodes) կրծքային ողերի մարմինների վրա: Շմորլի հանգույցները ողնաշարի մարմնի վերին և ստորին մակերևույթների իջվածքներ են, որոնք առաջանում են միջողնաշարային սկավառակի ուղղահայաց ճողվածքից, որը կարող է հայտնաբերվել չոր ոսկորի վրա: Շմորլի հանգույցները կարող են վկայել ողնաշարի ծանրաբեռնվածության, ծանրության հաճախակի բարձրացման, մարմինը ուղղահայաց դիրքում երկար պահելու, մեջքի ծանրաբեռնվածության, ողնաշարի կրկնվող թեքումների մասին[39]:

Հավանաբար, սթրեսի հետ կապված վնասվածք է հայտնաբերվել ձախ բազկոսկրի միջային վերկոճի հատվածում: Նետելու շարժման իրականացման պարագայում անհատի հասունացման ավարտին մոտ, երբ միջային վերկոճը դեռ լիովին սպիացած չէ (12-18 տարեկան), ուժեղ ձգումը կարող է հանգեցնել ոսկրի ելուստի պոկվելուն կապանների միացման հատվածում: 15 տարեկանից փոքր անձանց մոտ բազկոսկրի միջային վերկոճը ամբողջական է, դեռ չսպիացած և պոկումը կարող է ընդգրկել վերկոճի ոսկրացման ամբողջ մակերեսը: Ավելի մեծ դեռահասների մոտ դրանք կարող են մասնակիորեն սպիացած լինել՝ հանգեցնելով մեկ կամ մի քանի ոսկրային բեկորների հեռացմանը միջային վերկոճի ապոֆիզից[40]: Երբ նմանատիպ վնասվածք ունեցող անհատը հասնում է մեծ տարիքի, ապաքինված վնասվածքը ստանում է ոսկրային գերաճի կամ բացվածքների ձև՝ կախված նրանից, թե արդյոք հեռացված հատվածը սպիացե՞լ է

[37] Mays 2008.
[38] Walker 2009.
[39] Pálfi, Dutour 1996.
[40] Kijowski, Tuite 2010.

կոնդիլի հետ, թե՞ ոչ[41]: Չոր հնագիտական ոսկորների վրա նման վնասվածքները հիմնականում նկատվում են մեծահասակների բազկոսկրի վրա՝ որպես պատանեկության տարիներին տեղի ունեցած տրավմատիկ իրադարձության արդյունք[42]:

Դատելով կմախքի վրա առկա տրավմատիկ և ախտաբանական խեղումներից, կարող ենք փաստել, որ Նոր Կարմիրավանի դամբարանից հայտնաբերված անհատը կյանքի ընթացքում ենթարկվել է տարատեսակ սթրեսային իրավիճակների, կրել որոշակի ծանրաբեռնվածություն ողնաշարի հատվածում, հաճախակի ծանրություններ է բարձրացրել, պատանեկության շրջանում ստացել բազկոսկրի տրավմա՝ կապված նետման հետ:

Մարդակերպ կոթողների թվագրության խնդիրները

Ինչպես արդեն նշեցինք, Արցախի տափաստաններում հայտնի շուրջ երեք տասնյակ կոթողներից որևէ մեկը նախկինում չէր վավերացվել իր հայտնաբերման ժամանակ սկզբնական կանգնեցման վայրում: Տարբեր պեղումների և հետազոտությունների շնորհիվ մեզ հաջողվել էր վավերացնել այս կոթողների թվագրության ստորին սահմանը միայն[43]:

Տարածաշրջանում հայտնի նմանատիպ այլ կոթողների հետ պատկերագրական զուգահեռ քննությունը, սակայն, մեզ թույլ էր տվել նախկինում թվագրել Արցախի մարդակերպ կոթողները մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբով՝ մ.թ.ա. VIII-VI դարերով: Սակայն այս վարկածը հաստատման կամ հերքման անհրաժեշտություն ուներ: Հետևաբար կոթողների իրենց վայրում հայտնաբերելն ու պեղումները լույս սփռեցին այս կարևոր հարցի վրա:

Դամբարանի թվագրման համար կարևոր կռվան էր գտնված հնագիտական նյութը: Առանց ներկայացնելու խեցանոթների ողջ բազմազանությունը՝ ասենք, որ այդ խեցանոթներն իրենց զուգահեռներն ունեն ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Անդրկովկասի և Իրանի հուշարձաններում: Ինչ վերաբերում է կոթողների հնարավոր զուգահեռների թվագրությանը, ապա նշենք, որ բավական լայն է ինչպես նրանց տարածական ընդգրկումը, այնպես և ժամանակային արեալը: Քննության շնորհիվ հստակեցվեց, որ Արցախի քարե մարդակերպ կոթողներին քիչ թե շատ մոտ Հյուսիսային Կովկասից, մերձսևծովյան շրջաններից, Ղրիմից[44], ինչպես նաև Մեշքին Շահրից[45] և Հաքարիից[46] հայտնի կոթողները, ըստ տարբեր հետազոտողների, թվագրվում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերի՝ մ.թ.ա. 3-4-րդ դարերով:

---

[41] Lewis 2017.
[42] Villotte et al 2010.
[43] Yeranyan 2021, 250-251.
[44] Ольховский, Евдокимов 1994, 12-14.
[45] Ingraham et al. 1979, 67-87, Burney 1979, 155-156, Azarnoush 2005, 189-246, Piller 2010, 53-75.
[46] Sevin 2005, 163-166.

տեսակ		
	NISP	MNI
Bos taurus	167	2
Bos t. primigenius	10	1
Capreolus capreolus	13	1
Ovis aries/ Capra hircus	121	6
Equus caballus	326	4
Felidae	2	1

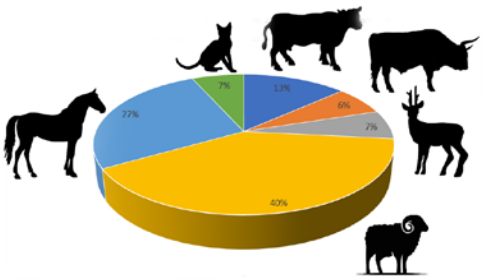

Աղյուսակ 1. Կենդանիների քանակական ու տեսական կազմը Նոր Կարմիրավանում (NISP=որոշված տեսակների քանակ, MNI= առանձնյակների նվազագույն քանակ)

տեսակ	1-2 տ.	2 < տ.
Bos taurus կով	-	2
Bos primigenius ցուլ	-	1
Ovis aries/ Capra hircus ոչխար/այծ	2	4
Equus caballus ձի	-	4

Աղյուսակ 2. Կենդանիների տարիքային կազմը

Հայտնաբերման տեղը	*Մերձսևծ*	*Ղրիմ*	*Հյուսիսային Կովկաս*	*Ընդամենը*
Կուրգանի վրա	8	3	4	15
Թալանված դամբարանի հողաթմբի վրա	17	3	3	23
Կուրգանի թմբի շրջակայքում	5	2	-	7
Կուրգանի շուրջ	7	1	4	12
Շրջանաձև փոսիկում	10	1	-	11
Կուրգանի արտաքին մակերեսին	1	-	-	1
Սրբարանում	1	-	-	1
Հիմնահողային թաղման մոտ	-	-	4	4
Թաղման համալիրի կառույցում	12	-	1	13
Զոհաբերության կառույցի հետ կապված	-	2	-	2
Վերաօգտագործված (թաղման կառույցում՝ որպես շինանյութ)	1	1	7	9
Անհայտ է	16	5	12	33
Ընդամենը	79	23	35	137

Աղյուսակ 3. Մերձսևծովի, Ղրիմի և Հյուսիսային Կովկասի մարդակերպ կոթողների հայտնաբերման դիրքի վիճակագրությունն ըստ Վ. Օլխովսկու և Գ. Եվդոկիմովի (Ольховский, Евдокимов 1994, 44)

Նկ. 1. Նոր Կարմիրավան գյուղի կոթողների կուտակման հիմնական վայրը նախքան պեղումները

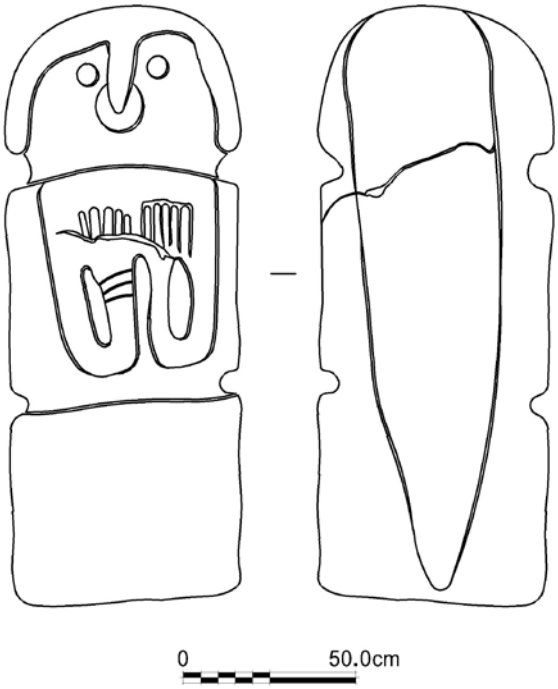

Նկ. 2. Մարդակերպ կոթող, մ.թ.ա. VIII-VI դարեր, Սեյսուլան (Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարան)

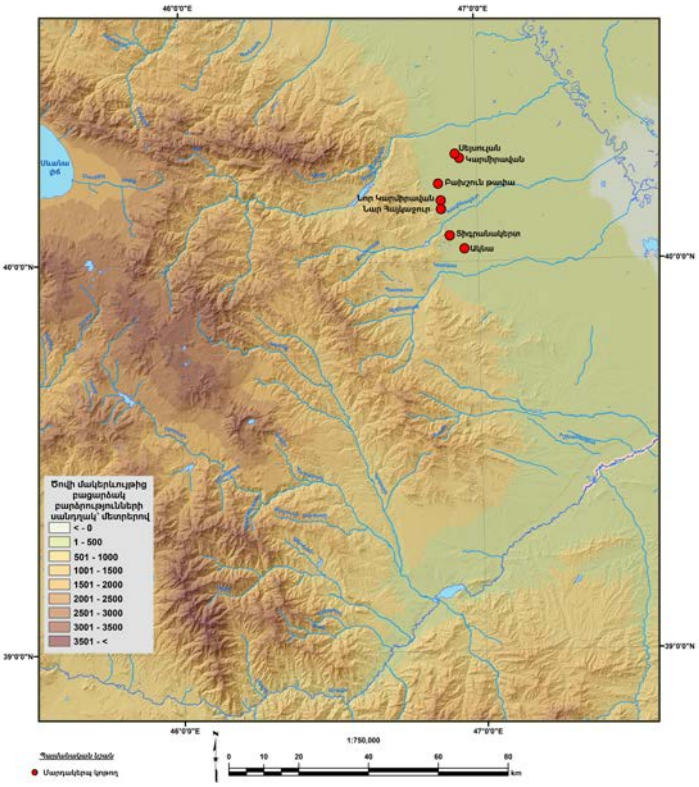

Նկ. 3. Արցախի մարդակերպ կոթողների տեղագրության քարտեզը (հեղ.՝ Հ. Դանիելյան)

Նկ. 4. Մարդակերպ կոթող, մ.թ.ա. VIII-VI դարեր, Բախշուն թափա (Մարտակերտի պատմաերկրագիտական թանգարան)

Նկ. 5. Մարդակերպ կոթող, մ.թ.ա. VIII-VI դարեր, Նոր Կարմիրավան

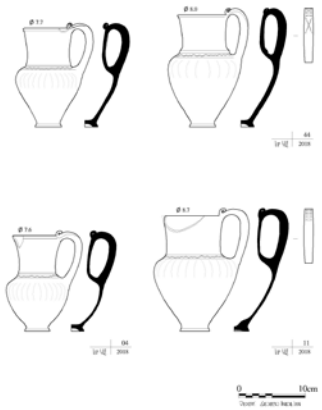

Նկ. 6. Միականթ սափորիկ Նոր Կարմիրավանի. պեղումներից

Նկ. 7. Ձիասանձի ոսկրե զարդարուն բեկոր

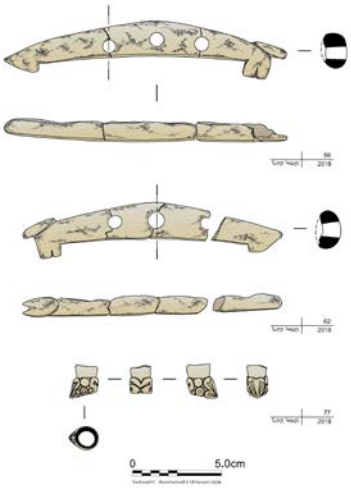

Նկ. 8. Ոսկրային մնացորդների վրա մսագործության հետքերի օրինակներ

Նկ. 9. Կմախք N 1-ի անատոմիական լրակազմը

Նկ. 10. Գանգի վրա առկա մետոպիկ կար

Վերադառնալով Նոր Կարմիրավանի դամբարանից գտնված նյութերին և դրանց թվագրությանը՝ կարող ենք նշել, որ վերևում հիշատակված խեցեղենի ձևերն ու զարդերը, որոշ բացառություններով, համապատասխանում են Հարավային Կովկասում երկաթի լայն տարածման շրջանի հուշարձանների խեցեղենին: Նոր Կարմիրավանի խեցանոթները թվագրվում են մ.թ.ա. VIII-VII, VII-VI դարերով, որոշ իրեր իրենց զուգահեռներն ունեն տարածաշրջանից հայտնաբերված ավելի վաղ օրինակներում ևս կամ ձևով ծագում են դրանցից:

Այս նյութերի թվագրությունը թույլ է տալիս մեկ անգամ ևս նշել, որ Նոր Կարմիրավանի դամբարանը, հետևաբար և դրա հետ առնչվող կոթողները կարելի է թվագրել մ.թ.ա. VIII-VI դարերով:

Մարդակերպ կոթողների գործառույթի հարցը

Նոր Կարմիրավանի դամբարանի պեղումները և կոթողների շրջակայքի ավելի ընդգրկուն հետազոտությունը թույլ են տալիս խոսել կոթողների և դամբարանի միջև հնարավոր կապի մասին և ավելի հստակ պատասխանել կոթողների թվագրության և գործառույթի վերաբերյալ հարցերին:

Կոթողների թվագրությունը հստակեցնելուց հետո կարևոր է նաև դրանց գործառույթին վերաբերող խնդիրը, ինչի պատասխանը հնարավորինս ճշտել ենք պեղումների ընթացքում: Հարկ է նշել, որ Արցախի քարե մարդակերպ կոթողների ուսումնասիրությունն անհնար է առանց համեմատական նյութի և զուգահեռների քննության: Այս առումով ներկա քննության տեսական և մեթոդաբանական կարևոր հայեցակետերից մեկն էլ արցախյան կոթողները ինչպես հայաստանյան համաժամանակյա այլ կոթողների հետ համեմատելը, այնպես էլ ընդարձակ առաջավորասիական մշակութային համատեքստ մտցնելն է՝ պահելով ժամանակային սկզբունքը: Մոտավորապես նույն ժամանակաշրջանով թվագրվող նմանատիպ մարդակերպ կոթողները ինչպես Հայաստանից, Իրանից, այնպես և Հյուսիսային Կովկասից և Մերձսևծովից, գալիս են լրացնելու պեղումների տեղեկությունները: Այսպես, օրինակ, Իրանի տարածքում՝ Մեշքին Շահր բնակավայրում հայտնի նմանատիպ մարդակերպ կոթողները, թեպետ շատ մանրամասն չեն հետազոտվել, սակայն ինչպես գտնում են հուշարձանը հետազոտած տարբեր մասնագետներ, ի սկզբանե կանգնեցված են եղել դամբարանային տարբեր կառույցների, ինչպես նաև հիմնահողային թաղումների վրա[47]:

Առավել տեղեկատվական են Հյուսիսային Կովկասի և մերձսևծովյան տարածքում հայտնի կոթողների տվյալները: Այսպես, ըստ Վ. Օլխովսկու, այդտեղ հայտնաբերված կոթողները թեպետ 30%-ի դեպքում եղել են տեղահանված վիճակում, սակայն տեղում կատարված հետազոտությունը

[47] Ingraham et al. 1979, 67-87, Burney 1979, 155-156, Dan, Cesaretti 2020, 350-351.

փաստում է, որ այս կոթողները կանգնեցվել են բացառապես թաղումների վրա[48]: Ընդ որում, դրանց հայտնաբերման դիրքը և կապը թաղումների հետ շատ բազմազան են (աղ. 3):

Չափազանց կարևոր է, որ մոտավորապես նույն պատկերն ենք տեսնում նաև Հայաստանի տարբեր հուշարձաններից հայտնաբերված մարդակերպ կոթողներն ուսումնասիրելիս: Հնագիտական պեղումներով հայտնաբերվել են տարբեր իրավիճակներ, որոնք թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ Հայաստանում ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջաններում դամբանաբլրի գագաթին երբեմն հուշակոթող է կանգնեցվել: Այսպես՝ օրինակ, Քանագեղի N1 դամբանաթմբի գագաթին գտնվել է ներքևի մասում միացված, իսկ վերևում՝ իրարից հեռացող երեք սալերով կառուցված պատվանդան, որն ըստ Գ. Արեշյանի, կարող էր ուղղաձիգ կանգնեցված փայտակերտ կոթողի բուն ծառայել[49]: Մեծամորում գտնված ավելի քան 1,5 մ բարձրությամբ տուֆակերտ մարդակերպ կոթողը հնագետները հակված են մահարձան համարելու[50]: Ենթադրվում է, որ Կարմիր բլուրից, Կարմիր բերդից, Այգեստանից, Շավարշավանից[51], Այգեշատից[52], Լոռի Բերդից[53], Ջուջևանից[54] գտնված կոթողները ևս սկզբնապես դրված են եղել դամբարանների վրա:

Ինչ վերաբերում է Նոր Կարմիրավանի կոթողներին, ապա հաշվի առնելով, որ չնայած այն հանգամանքին, որ կոթողները ընկած-պառկած դիրքում էին և գուցե մի փոքր տեղաշարժվել են ժամանակի ընթացքում, հատկապես եթե նկատի ունենանք, որ խորհրդային տարիներին այդտեղ ոռոգման խողովակներ են անցկացվել, և լանդշաֆտը խեղաթյուրվել է, սակայն դրանք հայտնաբերվել են դամբարանի կրոմլեխի ներսում և, կարելի է գոնե այս փոլում վստահ ասել, որ պատկանել են այս դամբարանին: Դրա հետ ինչ հարաբերակցության մեջ են եղել՝ որ հատվածում են գտնվել և ինչ դիրքով, դժվար է ասել: Արցախի տափաստանների կոթողների՝ դամբարանային համալիրների հետ կապի օգտին է խոսում նաև 1976 թ. վերջինից ոչ շատ հեռու՝ Բախշուն թափա տեղավայրից գտնված կոթողների խմբի հայտնաբերման միջավայրը ևս: Ըստ ականատեսների՝ դրանք եղել են թմբի վրա՝ հողով ծածկված և միայն տրակտորով հարթեցման աշխատանքների արդյունքում են բացվել: Ականատեսները վկայում են, որ, կոթողներից բացի, տեղում բացվել են նաև կմախքներ և տարբեր տիպի

[48] Ольховский, Евдокимов 1994, 41-44.
[49] Տե՛ս Թումանյան 2003, 177:
[50] Խանզադյան և այլք 1973, 138:
[51] Есаян 1980, 30-34, Եսայան 1987, 124-135:
[52] Ավետիսյան, Ավետիսյան 2006, 20, աղ. 6, նկ. 8:
[53] Devejyan 2009, 149.
[54] Երանյան 2012, 73-78:

անոթներ: Այսինքն, չի բացառվում, որ այն ևս դամբարան է եղել, որը վնասվել է այգեգործական աշխատանքների հետևանքով:

Նոր Կարմիրավանի պեղված դամբարանի շրջակայքում մենք իրականացրել ենք նաև ինֆրակարմիր ֆիլտրի միջոցով տարածքի օդալուսանկարում (օպերատոր՝ Ա. Մկրտչյան): Նկարները ցույց տվեցին, իսկ հետախուզական պեղումները հաստատեցին, որ քննարկվող դամբարանից բացի շրջակայքում կան այլ դամբարաններ ևս: Այսինքն, սա մի մեծ դամբարանադաշտ է, որտեղ կատարված թաղումներն արժևորվել են, և տեղում կանգնեցվել են քննարկվող մարդակերպ կոթողները:

Եզրակացություններ

Նոր Կարմիրավանի կոթողների հետազոտությունը երևան է բերում որոշ մանրամասներ, որոնք լրացնում են Արցախի կոթողների վերաբերյալ մեր տեղեկությունները: Ամփոփելով կարելի է նշել, որ՝

- Կոթողները չնայած ընկած և հավանաբար մի փոքր տեղաշարժված վիճակում են, բայց գտնվել են անմիջապես դամբարանի վրա: Անգամ եթե դրանք տեղաշարժվել են, և հետագայում է գոյացել այս կուտակումը, առնվազն դրանց հնագիտական միջավայրը հայտնի է. դրանք կապված են եղել այս տարածքում հայտնաբերված շուրջ մեկ տասնյակ դամբարանների հետ: Սա կարևոր հանգամանք է, որ գալիս է լրացնելու Հարավային Կովկասի մարդակերպ կոթողների վերաբերյալ տեղեկությունները:
- Պեղված նյութերն իրենց զուգահեռներն ունեն ինչպես Արցախի, այնպես էլ տարածաշրջանի՝ 1-ին հազարամյակի առաջին կեսով թվագրվող այլ հնագիտական համալիրներում:
- Ուշագրավ կառուցվածքով և ուղեկցող հարուստ նյութերով դամբարանը, համադրելով նմանօրինակ գտածոների հետ, թվագրվում է մ.թ.ա. VIII-VI դարերով:
- Նոր Կարմիրավանի կոթողների ուսումնասիրությունը հավանական է դարձնում այն տեսակետը, որ դրանք պատրաստվել և կանգնեցվել են տեղում: Դրա օգտին է խոսում երկու հանգամանք: Առաջինը որոշ կոթողների վրա անավարտ դետալների առկայությունն է: Ընդ որում, այս դեպքերը հնարավորություն են տալիս, համադրելով նախկինում հայտնի որոշ տեղեկությունների հետ, վերականգնել ինչպես կոթողների քանդակման ընթացքը և հերթականությունը, այնպես էլ որոշակի պատկերացում կազմել գործիքների մասին, որոնցով քանդակվել են կոթողները: Երկրորդ հանգամանքը՝ կոթողների շրջակայքում առկա են երկայնական համամասնությամբ խոշոր կրաքարի բեկորներ: Հավանական է, որ դրանք այստեղ են տեղափոխվել կոթող պատրաստելու նպատակով: Կոթողների անմիջական շրջակայքում, հետագայում բացված կրոմլեխի զրահի շարում, սկզբնապես

հողի մակերևույթին թափված վիճակում առկա էին կրաքարի որոշ բեկորներ, որոնք առաջացել են ավելի մեծ բեկորներից՝ կոտրելու, առանձնացնելու հետևանքով: Հավանական է, որ դրանք ևս գոյացել են կոթողների՝ տեղում պատրաստման միջոցով:

- Հետազոտության այս փուլում, երբ ընդամենը մեկ դամբարան է պեղվել, դժվար է պատասխանել, թե կոթողները դամբարանի որ մասում և ինչ դիրքով են եղել: Սակայն ընդհանուր դաշտի մշակութայնացվածությունը, այդտեղ դրանց նման կուտակումը և հատկապես տարածաշրջանի զուգահեռ նյութերի քննությունը փաստում են, որ կոթողներն ի սկզբանե կապված են եղել այս դամբարանների հետ:

- Պեղումներով հայտնաբերված հնակենդանաբանական նյութը ցույց է տալիս, որ Նոր Կարմիրավանի տարածքի կենդանական տնտեսությունը հիմնված էր ընտանի կենդանիների վրա՝ ոչխարներ, այծեր, ձիեր և խոշոր եղջերավոր անասուններ, որոնք ծառայում էին որպես մսի, ճարպի և կաշվի հիմնական աղբյուրներ: Բացի այդ, նրանցից ստանում էին երկրորդական արտադրանք՝ կաթ, պանիր և մազ/բուրդ: Նրանք, հավանաբար, շահագործվում էին նաև որպես քաշող ուժ: Սպիտակուցի օժանդակ աղբյուրներ են եղել նաև այլ ընտանի կենդանիներ (ձիեր), հնարավոր է՝ նաև օգտագործել են վայրի սմբակավոր կենդանիների սահմանափակ տեսակների, որոնց որսացել են (եվրոպական այծյամ): Հավանաբար, այս կենդանիները դամբարանում թաղված մարդու հարստությունն են ներկայացնում, որովհետև այրված ոսկորներ չեն արձանագրվել, սակայն որոշ ոսկորների վրա արձանագրվել են մսագործության հետքեր: Դամբարաններից ձեռք բերված նյութերի (որոնք կրում են մսագործական հետքեր) մեծ մասը վերաբերում է առաջնային մսագործությանը: Մի խոսքով, գերեզմանում խառնված կենդանական մասերը ներկայացնում են զոհաբերված կենդանու ամբողջ մարմնի մասերը:

- Սգո կերուխումները, որոնք ներառում են մի կենդանու բաժանումն ու մատուցումը, որի մասերը թաղվել են հանգուցյալի հետ, կամ մի ամբողջական կենդանու թաղումը, որը զոհաբերվել է որպես թաղման ծիսակարգի մաս, անկասկած, կարևոր դեր են ունեցել սոցիալական համախմբվածություն, ինչպես նաև տվյալ խմբին ինքնուրույնություն, բարքերի շարունակականություն ապահովելու համար, ինչու չէ, նաև խորհրդանշել են հարգանք հանգուցյալի, աստվածների ու մասնակիցների նկատմամբ:

Գրականություն

Ասրյան Յու. 1973, Հնագիտական նորույթներ Լեռնային Ղարաբաղում, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2, էջ 295-300:

Ավետիսյան Հ., Ավետիսյան Պ. 2006, Արարատյան դաշտի մշակույթը մ.թ.ա. XI–VI դարերում, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 395 էջ:

Եսայան Ս. 1987, Հին Հայաստանի մարդակերպ արձանիկները (մ.թ.ա. VII-III հազարամյակ), Պատմա-բանասիրական հանդես, N 1, էջ 124-135:

Երանյան Ն. 2012, Երկու քարե մարդակերպ կոթող Ջուջևանից, Մերձավոր Արևելք. պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ, VIII, Երևան, էջ 73-78:

Թորոսյան Ռ., Խնկիկյան Օ., Պետրոսյան Լ. 2002, Հին Շիրակավան, Երևան, «Գիտություն», 261 էջ:

Թումանյան Գ. 2003, Հայաստանի ուշբրոնզեդարյան դամբարանների կառուցվածքը, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 1, էջ 166-185:

Թումանյան Գ. 2010, Նկատառումներ Հայաստանի ուշբրոնզեդարյան թաղումների գույքին առնչվող որոշ հարցերի վերաբերյալ, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 3, էջ 147-160:

Խանզադյան Է., Մկրտչյան Կ., Պարսամյան Է. 1973, Մեծամոր, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 259 էջ:

Խնկիկյան Օ. 1993, Դամբարանի պեղումներ Թումանյանի շրջանի Ծաղկաշատ գյուղում, Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորակառույցներում, I, Երևան, հրատ. նշված չէ, էջ 86-89:

Պետրոսյան Հ. 1986, Դաշտային հնագիտական օրագիր:

Պետրոսյան Հ., Խաչատրյան Ժ., Փիլիպոսյան Ա., Հակոբյան Հ., Սաֆարյան Վ., Կիրակոսյան Լ. 2008, Արցախի Տիգրանակերտի և շրջակայքի հնագիտական հետազոտության առաջին արդյունքները, ՀՀՄ, XIV, Երևան, «Գիտություն», էջ 187-200:

Պետրոսյան Լ. 1993, Պեղումներ Սարապատում, Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորակառույցներում, I, Երևան, հրատ. նշված չէ, էջ 90-96:

Археология СССР 1992, т. 10, Москва, «Наука», 494 с.

Есаян С. 1980, Скульптура Древней Армении, Ереван, изд. АН Армянской ССР, 65 с.

Иессен А. 1965, Из историического прошлого Мильско-Карабахской степи, Труды Азербайджанской археологической экспедиции, т. 2, Материалы и исследования, вып. 125, Москва, с. 24-30.

Канторович А. 2016, Образ лошади в восточноевропейском скифском зверином стиле. Кавказ и степь на рубеже эпохи поздней бронзы и раннего железа (Материалы международной научной конференции, посвященной памяти Марии Николаевны Погребовой, Москва, 25-27 апреля 2016 г.), Москва, с. 89-114.

Куфтин Б. 1941, Археологические раскопки в Триалети, т. 1, Тбилиси, изд. Академии наук Грузинской ССР, 491 с.

Кушнарева К. 1957, Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе, Советская археология, XXVII, с. 135-177.

Кушнарева К. 1970, Ходжалинский могильник, Историко-филологический журнал, Ереван, 3, с. 109-124.

Кушнарева К., Марковин В., Джапаридзе О., Михайлович М. 1994, Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии, Москва, «Наука», 384 с.

Ольховский В., Евдокимов Г. 1994, Скифские изваяния VII-III вв. до н.э., Москва, изд. АН Украины, 184 с.

Погребова М. 1977, Иран и Закавказье в раннем железном веке, Москва, «Наука», 184 с.

Церен Э. 1966, Библейские холмы, Москва, «Правда», 470 с.

Azarnoush M., Helwing B. 2005, Recent Archaeological Research in Iran: Prehistory to Iron Age, AMIT, 37, p. 189-246.

Bashash R. 1997, Four features of the inscriptions on objects of Kalamkare Cave, Shush Complete Collection of Archaeological Materials, Tehran, p. 13-22.

Berry C., Berry R. 1967, Epigenetic variation in the human cranium. Journal of anatomy; 101, p. 361-379.

Brooks S., Suchey J. 1990, Skeletal age determination based on the os pubis: A comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brook's methods, Human Evolution 5(3), p. 227-238.

Burney Ch. 1979, Meshkinshahr survey, Iran, Vol. XVII, p. 155-156.

Dan R., Cesaretti A. 2020, The "Mouthless People": Some Remarks on the Shahr Yeri Statue-Stela Complex, Iran, I*ran and the Caucasus,* 24, p. 347-357.

Devejyan S. 2009, Stone stelae in the burial ground of Lori Berd, Aramazd AJNES, 4/2, Yerevan, p. 146-153.

Don R., Brothwell, E. Higgs, S., Grahame C. 1969, Science in archaeology: a survey of progress and research. Chapter 6. The Ageing of Domestic Animals. Thames and Hudson, London, p. 283-302.

Dyachenko A., Skripkin A., Klepikov V., Kubyshkin A., Mabe A. 2000, Excavations of the Aksai Kurgans in the Volga-Don Region, Kurgans, Ritual Sites, and Settlements Eurasian Bronze and Iron Age (Edited by Jeannine Davis-Kimball, Eileen M. Murphy, Ludmila Koryakova and Leonid T. Yablonksy), p. 43-62.

Falk D., Zollikoferc C.P.E, Morimotoc N., DE Leónc M.S.P. 2012, "Metopic suture of Taung (Australopithecus africanus) and its implications for hominin brain evolution". Proceedings of the National Academy of Sciences; 109, p. 8467-8470.

Gardner S. 2016, A Persistent Metopic Suture: A Case Report, Austin Journal of Anatomy, Vol. 3, Issue 1, 1049.

Genz H. 2011, The Iron age in Central Anatolia, The Black Sea, Greece, Anatolia and Europe in the first millennium BC, ed. Gocha Tsetskhladzem, Leuven – Paris – Walpole, p. 331-368.

Hillson S. 2009, Mammal Bones and Teeth: An Introductory Guide to Methods of Identification (UCL Institute of Archaeology Publications (LCP)), University College London institute of Archaeology, p. 64.

Ingraham M., Summers G. 1979, Stelae and settlements in the Meshkin Shahr Plain, Northeastern Azerbaijan, Iran, AMIT, bd. 12, Berlin, p. 67-87.

Kijowski R., Tuite M. 2010, "Pediatric throwing injuries of the elbow". Seminars in Musculoskeletal Radiology 14 (4), p. 419-429.

Lewis M. 2017, Paleopathology of children: identification of pathological conditions in the human skeletal remains of non-adults, London: Academic Press, p. 252-263.

Lukacs J. 1989, Dental Palaeopathology. Methods for reconstructing Dietary Patterns, in: Iscan, M.Y., Kennedy, K.A.R. (eds.), Reconstruction of Life from the Skeleton, Wiley-Liss Publisher, New York, p. 261-286.

Mays S. 2008, Septal apertura of the humerus in a mediaevel human skeletal population. American Journal of Physical Anthropology, 136, p. 432-440.

Medvedskaya I. 2014, Iran: Iron age I (in Persian), Tehran, B.A.R., 130 p.

Meindl R., Lovejoy C. 1985, Ectocranial suture closure: A revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures, American Journal of Physical Anthropology 68(1), p. 57-66.

Meindl R., Lovejoy C. 1989, Age changes in the pelvis: Implication for paleodemography [in:] "Age markers in the human skeleton", M.Y. Işcan (ed.), Springfield: Charles C. Thomas, p. 137-168.

Murlimanju B., Prabhu L., Pai M., Goveas A., Dhananjaya K., Somesh M. 2011, "Median frontal sutures-incidence, morphology and their surgical, radiological importance", Turkish Neurosurgery, N 21, p. 489-493.

Pálfi G., Dutour O. 1996, Activity-induced skeletal markers in historical anthropological material, International Journal of Anthropology, 11, (1), p. 41-55.

Piller Ch. 2010, Northern Iran in the Iron age II and III: a neighbour of Urartu?, «Aramazd» AJNES, V/2, Yerevan, p. 53-75.

Piller Ch. 2013, The Caucasian connection – Reflections on the transition from the Late Bronze to the Early Iron Age in Northern Iran and its connections to the Southern Caucasus, Schriften deS ZentrumS für Archäologie und KulturgeSchichte deS SchwArZmeerrAumeS, 22, p. 305-317.

Prehn, N., Feneru, F., & Rochester, J. (n.d.) 2018, Beginner's guide to identifying British mammal bones. London: Natural History Museum, 54 p.

Sevin V. 2000, Mystery stelae, Archaeology, N 7/8, p. 46-51.

Sevin V. 2005, Who where the Naked Warriors of Hakkari? AMIT, 37, p. 163-166.

Summers G., Burney Ch. 2012, Late Iron age pottery from Northwestern Iran: the evidence from Yanik tepe, Anatolian Iron Ages, 7, peeters, Leuven, Paris, p. 269-315.

Todd T. 1920, Age changes in the pubic bone. I. The male white pubis, American Journal of Physical Anthropology 3(3), p. 285-334.

Villotte S., Churchill S., Dutour O., Henry-Gambier D. 2010, Subsistence activities and the sexual division of labor in the European Upper Paleolithic and Mesolithic: Evidence from upper limb enthesopathies. Journal of Human Evolution 59 (1), p. 35-43.

Walker P., Bathurst R., Richman R., Gjerdrum T. Andrushko V. 2009, The causes of porotic hyperostosis and cribra orbitalia: a reappraisal of the iron-deficiency-anemia hypothesis, American Journal of Physical Anthropology, 139, (2), p. 109–125.

Yereanyan N. 2021, Main Results of the Study of Anthropomorphic Stelae in Artsakh, Archaeology of Armenia in regional context, Yerevan, p. 248-254.

Young C. 1965, A comparative ceramic chronology for Western Iran. 1500-500 BC, "Iran", Vol. III, p. 8-9.

ԱՐՑԱԽԻ ՄԱՐԴԱԿԵՐՊ ԿՈԹՈՂՆԵՐԻ ԹՎԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ ԿԱՐՄԻՐԱՎԱՆԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ

Նժդեհ Երանյան, Նուշիկ Զարիկյան, Հասմիկ Սիմոնյան

Ամփոփում

2016-18 թթ. Արցախի Հանրապետության Մարտակերտի շրջանի Նոր Կարմիրավան գյուղի տարածքում՝ մարդակերպ կոթողների շրջակայքում կատարված պեղումների շնորհիվ հայտնաբերված մարդակերպ կոթողները ուղղանկյունաձև, տափակ, երկայնական սալեր են, որոնք երկու հորիզոնական ակոսների միջոցով բաժանվում են երեք մասի՝ պատկերելով մարմնի երեք մասերը՝ գլուխը, իրանը և ներքնամասը: Արցախում գտնվել են շուրջ երեք տասնյակ նմանատիպ կոթողներ: Առաջին անգամ դրանք հայտնաբերվել են 1960-ական թվականներին, սակայն

նախկինում հայտնի որևէ կոթող չի վավերացվել իր կանգնեցման նախնական վայրում (in situ): Հետևաբար Նոր Կարմիրավանի պեղումները կարևոր են հենց այդ տեսանկյունից, քանի որ առաջին անգամ հնարավորություն է ստեղծվել կոթողները վավերացնել իրենց պատրաստման նախնական վայրում և այդ լույսի ներքո քննել դրանց ժամանակագրության և գործառույթի հարցերը:

Պեղումներն իրականացվել են Արցախի Հանրապետության «Պատմական միջավայրի պահպանության պետական ծառայության» արշավախմբի կողմից:

Բանալի բառեր՝ Արցախ, Նոր Կարմիրավան, Տիգրանակերտ, Բախշուն թափա, Մեշքին Շահր, մարդակերպ կոթող, կուրգան:

ИССЛЕДОВАНИЕ ДАТИРОВКИ И ФУНКЦИЙ АНТРОПОМОРФНЫХ ИЗВАЯНИЙ АРЦАХА В СВЕТЕ РАСКОПОК НОР КАРМИРАВАНА

Нжде Еранян, Нушик Зарикян, Асмик Симонян

Резюме

Антропоморфные памятники Арцаха представляют собой прямоугольные, плоские продольные плиты, разделенные на три части двумя горизонтальными бороздками, изображающими три части тела: голову, туловище и брюхо. В Арцахе обнаружено около трех десятков подобных памятников. Первые такие памятники в Арцахе были выявлены в 1960-х годах, но ни один из ранее известных памятников не был аутентифицирован на месте, поэтому раскопки Нор Кармиравана были важны прежде всего в том плане, что впервые появилась возможность обоснования нахождения памятников в первоначальном месте их возведения или изготовления и, исходя из этого, рассмотрения вопросов их хронологии и функций.

Раскопки проводились в 2016-2018 годах экспедицией «Государственной службы охраны исторической среды» Республики Арцах.

Ключевые слова – Арцах, Нор Кармираван, Тигранакерт, Бахшун тапа, Мешкин шахр, антропоморфные изваяния, курган.

INVESTIGATION OF THE DATE AND FUNCTIONS OF ARTSAKH'S ANTHROPOMORPHIC STELAE IN THE LIGHT OF THE NOR KARMIRAVAN EXCAVATIONS

Nzhdeh Yeranyan, Noushig Zarikian, Hasmik Simonyan

Abstract

The article presents the main results of the excavations carried out in 2016-2018 in the area of the village of Nor Karmiravan, Martakert region of the Republic of Art-

sakh, in the vicinity of anthropomorphic stelae. The anthropomorphic stelae of Artsakh are rectangular, flat longitudinal slabs, which are divided into three parts by two horizontal grooves, depicting the three parts of the body: the head, the torso and the lower part. About three dozen similar stelae were found in Artsakh. The first similar stelae were discovered in 1960s, but none of the previously known stelae were recorded in situ. Therefore, the excavations of New Karmiravan were important, while for the first time there was an opportunity to record the stelae in the original place of their erection or preparation and, in this sense, to examine the questions of their chronology and function.

The excavations were carried out in 2016-2018 by the expedition of the "State Service for the Protection of the Historical Environment" of the Republic of Artsakh.

Key words – Artsakh, Nor Karmiravan, Tigranakert, Bakhshun tapa, Meshkin Shahr, Antropomorphic stelae, kurgan.